

Mensen knutselen al eeuwen aan de beken die zich door de hogere delen van Nederland slingeren. Al in de middeleeuwen trokken de bewoners ze recht, ze diepten ze uit en verlegden ze. Tegenwoordig vergraven we de beken opnieuw, zodat ze weer slingeren. Daarmee wordt de cultuurhistorie niet altijd recht gedaan. BERT GROENEWOUDT, HANS DE MARS

& JAN ROYMANS

De zandgebieden van hoog en droog Nederland zijn al duizenden jaren lang blauw dooraderd met honderden beken. Nog niet zo lang geleden, vooral in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog, zijn bijna al deze beken 'genormaliseerd'. Ze zijn omgevormd in rechte sloten, om de waterafvoer te verbeteren. Korte tijd later zijn de inzichten veranderd, want vooral de laatste tien, vijftien jaar wordt er op grote schaal gegraven om beken weer in hun natuurlijke staat te herstellen. Als vanouds slingeren die beken nu weer. Flauw aflopende, drassige oevers en hoge steilkanten wisselen elkaar weer af. Zo kan de natte natuur in de dalen zich herstellen. Nu staat het grote ecologische belang van beken als een paal boven water. Ook voor het herstellen van schade op dit vlak valt veel te zeggen. Maar beken

zijn aanzienlijk meer dan kweekvijvers van biodiversiteit en ecologische verbindingzones. Meer en meer wordt duidelijk dat de Nederlandse beken in hoge mate mensenwerk zijn. Beken zijn onderdeel van eeuwenoude cultuurlandschappen. Dit besef is nog niet overal doorgedrongen.

Zo ontwikkelde het kennisinstituut Alterra onlangs het zogenoemde 5B-concept, gebaseerd op de samenhang tussen Beek, Boszone, Bosschagezone, Bufferzone en Beekflank. Nergens is hier plaats voor de rol die onze voorouders in de vorm en het gedrag van de beken hebben gespeeld. Nog steeds verschijnen er rapporten en worden er plannen gemaakt waarin beken uitsluitend als natuur worden benaderd, en waarbij het streven alleen gericht is op het herstellen of ontwikkelen van natuur.

Mensenwerk

BEKEN ZIJN NIET AL

Dit als beek vormgegeven afwateringskanaal in Overijssel is een nieuwe toevoeging aan een eeuwenoud agrarisch cultuurlandschap

Archeologische overblijfselen

Deze eenzijdige benadering doet onrecht aan het grote cultuurhistorische belang van de meeste beken. En ook aan de kansen die dit belang biedt om het herstel van beken interessanter te maken. Mensen hebben beken duizenden jaren lang gebruikt om vis in te vangen, hun afval in te storten en om offers te brengen. In het dal joegen ze, weidden ze hun vee, kapten ze hout en wonnen ze grondstoffen als klei, turf en ijzererts. Ze bouwden bruggen over de beken, legden kades en doorwaadbare plaatsen aan, groeven sloten, drinkkuilen, en waterputten. Sporen hiervan zijn her en der in het landschap en onder de grond bewaard gebleven.

Voor deze archeologische overblijfselen heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een jaar of vier geleden aandacht gevraagd. Dat leidde onder meer

tot verschillende publicaties en een breed gedragen richtlijn voor archeologisch onderzoek bij beken. Tal van initiatieven ontstonden om de historie van beken zichtbaar te maken in het landschap van de toekomst.

Verlegd, afgetakt en opgestuwd

De invloed van de mens echter reikt veel verder dan puur het gebruik van een beek. Elke historische studie van beken maakt duidelijk dat er al ver voor het rektrekken in de twintigste eeuw op grote schaal aan beken werd geknutseld. Ze werden al in de middeleeuwen rechtgetrokken, uitgediept en zelfs verlegd. Men ging toen al zover om beken kunstmatig met elkaar te verbinden. Dit gebeurde bijvoorbeeld rond 1500 met de Overijsselse Schipbeek, om de handelsstad Deventer een bevaarbare verbinding met het achterland te geven. De bovenloop van het nabijgelegen riviertje de Regge bestaat uit soortgelijk knip-en-plakwerk.

Bovendien lagen langs elke wat grotere beek watermolens, vaak zelfs een flink aantal. De eerste meldingen dateren uit de negende eeuw, maar wellicht waren ze er al eerder. Uiteindelijk stonden er in Nederland duizenden watermolens. Daarvan zijn er nu nog ruim honderd over. Om optimaal gebruik te maken van de aandrijvende kracht van het water werden overal beken verlegd, afgetakt, omgeleid en opgestuwd. Complete 'watermolenlandschappen' werden er zo gecreëerd. Langs beken werden ook greppels, dijkjes en sluisjes aangelegd om grasland te bevoeien en zo vruchtbaarder te maken.

Fraaie meanders

Dit alles leidde tot grote veranderingen, niet alleen in de vorm, maar ook in het gedrag van beken. Bijvoorbeeld in het waterpeil en de stroomsnelheid. Vooral in de late prehistorie, de late middeleeuwen en de negentiende eeuw vonden er in Nederland grote ontginningen plaats. Ontginningen en betere drainage leidden stroomafwaarts tot grotere pieken in de waterstand. Het water werd op de hogere delen van het land minder goed vastgehouden en kwam veel sneller beneden terecht. Naast overstromingen veroorzaakte dat een toenemend geslinger van de

beken. Veel van die fraaie meanders op kaarten uit de negentiende eeuw zouden dus wel eens relatief jong kunnen zijn. En laten die kaarten nou net het referentiebeeld bij uitstek zijn bij het tegenwoordige herstel van de slingers in de beken.

Beken zijn dus ook mensenwerk. Ze zijn onlosmakelijk verbonden met de mensen. Dat biedt interessante mogelijkheden. Zo trok de ontdekking van de resten van een Romeinse brug bij herstel van de Tungelroyse Beek in Limburg enorme publieke belangstelling. Dat leidde tot een initiatief om de brug te reconstrueren. Lokale vrijwilligers speelden daarbij de hoofdrol. Zij stippelden bovendien wandelroutes uit, waarvan de brug onderdeel vormt. Brug en 'ommetjes' vormen inmiddels cruciale elementen in de toeristisch-recreatieve ontsluiting van het beekdal. De lokale bevolking is er trots op.

Beken zijn onderdeel van eeuwenoude cultuurlandschappen

Integrale benadering

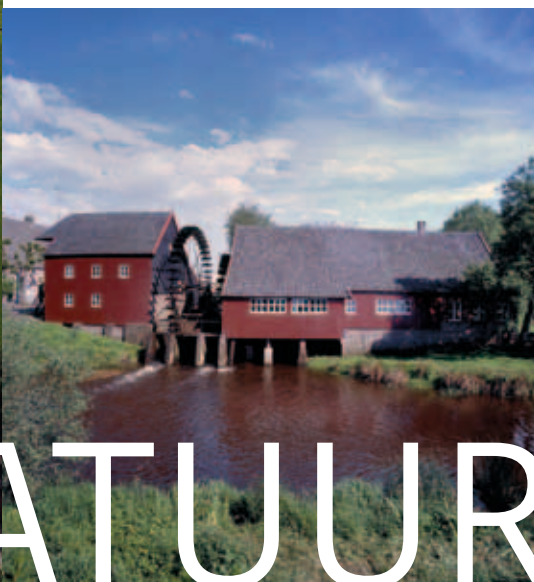
Het Limburgse initiatief won de Ommetjeswedstrijd, uitgeschreven door Landschapsbeheer Nederland, en de Ym van der Werff-prijs voor 'bijzondere en duurzame prestaties op het gebied van de archeologische monumentenzorg'. De brug en de wandelingen werden ook nog eens genomineerd voor de Passie op het Plattelandprijs van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Uit dit voorbeeld blijkt dat aandacht voor cultuurhistorie niet ten koste hoeft te gaan van de verwezenlijking van de ambities op het gebied van de natuur. Het vraagt wel een integrale aanpak, waarbij de cultuurhistorie even zwaar weegt als de ecologie.

Om dat te bevorderen gaat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed overzicht bieden. Samen met andere organisaties maakt de dienst momenteel een landelijk overzicht van de cultuurhistorische betekenis van alle in oorsprong natuurlijke beken. Mensen moeten accepteren dat ook het landschap naast de beek verandert, net als andere landschappen. Daarom is het zinloos krampachtig vast te houden aan het verleden, of om een willekeurige historische momentopname tot ideaal te verheffen. Het is niet verstandig om veranderingen zonder meer als aantasting te kwalificeren. Verandering is nu eenmaal kenmerkend voor cultuurlandschappen.

Bert Groenewoudt is senior onderzoeker landschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.groenewoudt@cultureelerfgoed.nl, Hans de Mars is senior adviseur ecohydrologie en landschapsontwikkeling bij Royal Haskoning, h.demars@royalhaskoning.com en Jan Roymans is senior projectleider bij RAAP Archeologisch Adviesbureau, j.roymans@raap.nl.

FOTO WATERSCHAP REGGE EN DIJKEL

De Opwettense watermolen uit 1764, bij Opwetten in Noord-Brabant. Al in de middeleeuwen oefenen watermolens een enorme invloed uit op beken en hun dalen

EEN NATUUR